

Viborg Gråbrødre Kloster. Det centrale klosteranlæg

Arkæologiske undersøgelser 2004, 2008-12 og 2019

Af Jesper Hjermind og Lars Agersnap Larsen

1. Indledning

Der er så at sige intet bevaret over jorden af den sydlige og centrale del af Gråbrødre Kloster i Viborg. Så godt som al viden om klosterets udseende, planløsning og bygningshistorie skal derfor hentes fra de sparsomme skriftlige kilder og arkæologiske undersøgelser. Fra de skriftlige kilder får vi løsevne og spredte oplysninger om klosteret og enten ingen eller kun ringe omtale af størrelse og anvendelse af de forskellige bygninger og deres rum. Skal vi danne os et overblik over bygningerne, er vi nødt til at ty til arkæologiske udgravninger.

Gråbrødre Kloster blev grundlagt henved 100 m nord for Viborg Domkirke i 1235 (fig. 1). De følgende århundreder frem til klosterets endelige opløsning 1530 opførte brødrene et større klosteranlæg struktureret omkring to klostergårde, hvor kirken dannede sydfløj i den søndre klostergård. Bygningerne omkring den nordre klostergård er delvis bevaret til i dag, mens alle bygningerne til det firfløjede centrale klosteranlæg omkring søndre klostergård er nedbrudt.¹ I 1657 tilbygges kirkens nordside en såkaldt "Kaars-Kirken" (korsfløjen) og et "Studeer Kamberet" (sakristi).² På sydsiden af kirken opføres et våbenhus og i 1761 et tårn i vest (se *Viborg Gråbrødre Kirke i middelalderen*, fig. 1).

De arkæologiske undersøgelser af det centrale klosteranlæg falder i tre perioder. Herunder bringes en

kort præsentation af undersøgelserne i det centrale klosteranlæg. For en nærmere præsentation og diskussion af resultaterne henvises til de efterfølgende afsnit.

Undersøgelsen i sommeren 1935: Her foretog arkitekt Charles Christensen fra Nationalmuseet bygningsarkæologiske undersøgelser i den nuværende nordfløj og udløberfløj samt en række punktvis udgravninger af klostertomten syd for de bevarede klosterbygninger. Her findes haveanlægget Hans Tausens Minde, som i 1836 blev anlagt på tomten af Gråbrødre Kirke og Kirkegård.³ Viborg Byråd støttede udgravningerne økonomisk.⁴ Undersøgelserne skete i en række sonderende prøvehuller og med et større felt i anlæggets nordøstre hjørne op mod sydgavlen til den bevarede østfløj. Resultaterne blev publiceret i 1935 af Vilhelm Lorenzen i Historisk Samfund for Viborg Amts årsskrift "Fra Viborg Amt" på baggrund af Charles Christensens beretning og skitser (fig. 2).⁵ Charles Christensens håndskrevne dokumentation findes på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv, og hverken gennem Lorenzen eller Christensen fås nøjagtige oplysninger om udgravningsfeltets faktiske placering og omfang. Han har tilsyneladende alene indtegnet de steder, hvori han har påtruffet bygningslevn. Eksempelvis nævner han i sin tekst, at der er undersøgt to felter sydligst i østfløjen

Fig. 1. Gråbrødre klosteret blev anlagt henved 100 m nord for domkirken i Viborg. Sløjfede bygningslevn er markeret med rødt, mens senmiddelalderlige bygningslevn er markeret med grønt og den eftermiddelalderlige forlængelse af udløberfløjen er markeret med blå.

uden fund af konstruktioner, men dette fremgår ikke på hans hovedplan. Dokumentationen giver ej heller mange oplysninger om stratigrafiske forhold, og kun ved enkelte iagttagelser følger en angivelse af deres niveau under overfladen.

En georeferering af Charles Christensens opmåling viser nogle mindre uoverensstemmelser i forhold til placeringen af de eksisterende bygninger. Således er det muligt på tilfredsstillende måde at korrelere bygningshjørnerne på Gråbrødre Kirke Stræde 3, Sct. Mogens Gade 10, østgavlen af udløberfløjen, sydgavlen af østfløjen samt østindgangen til Sct. Mogens Gade 10, mens både nordfløjen i nordre klostergård og hegnsmuren mellem nordre og søndre klostergård afviger forholdsvis meget (< 0,5 m).

Undersøgelsen i 2004: I perioden 1976-1996 blev der foretaget en række større og mindre arkæologiske undersøgelser i klosterområdet, hvis jorddækkede ruiner siden 1984 har været omfattet af fortidsmindefredning (fig. 3). Bortset fra en enkelt meget lille undersøgelse klods op ad hegnsmurens sydside i 1976 blev de alle dog foretaget på den nordlige del af klosterområdet, og derfor skal de ikke behandles her.

Dette ændrede sig i 2004, hvor Viborg Kommune i forbindelse med fejringen af 475-året for Reformationen ønskede at rejse en statue af Hans Tausen skabt af kunstneren Bjørn Nørgaard. Placeringen af soklen til statuen midt i den tidligere østfløj afstedkom en mindre arkæologisk undersøgelse af et ca. 3 x 4 m stort areal, som bl.a. afdækkede begravelser ældre end klosteret og en indvendig skillemur på tværs af østfløjen.⁶

Undersøgelser 2008-2012: På foranledning af bestyrelsen for stiftelsen Viborg Gråbrødre Kloster, og med klosterforstander Jørgen Nis Ley i spidsen, gennem-

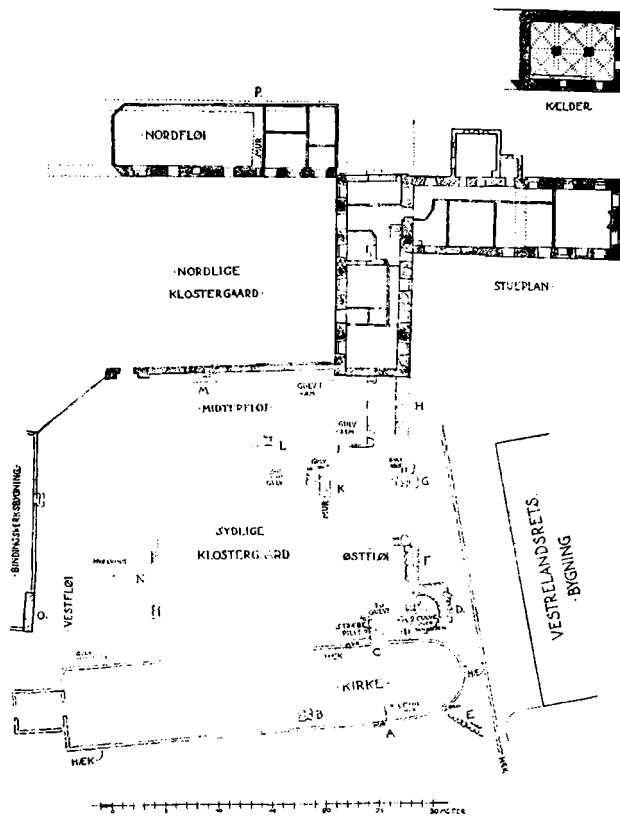

Fig. 2. Arkitekt Charles Christensens registreringer af bygningslevn ved de arkæologiske undersøgelser i 1935. Efter Lorenzen 1935.

førte Viborg Museum en serie sonderende udgravninger i årene 2008-12.⁷ Der blev anlagt syv mindre felter indenfor hovedanlægget og to nord for hovedanlægget under behørig hensyn til de begrænsninger, som fortidsmindefredningen af klosterruinerne giver samt haveanlæggets mange store bøgetræer og bøgehække, der skulle skånes mest muligt (fig. 3).⁸ Undersøgelserne blev suppleret med georadarmålinger

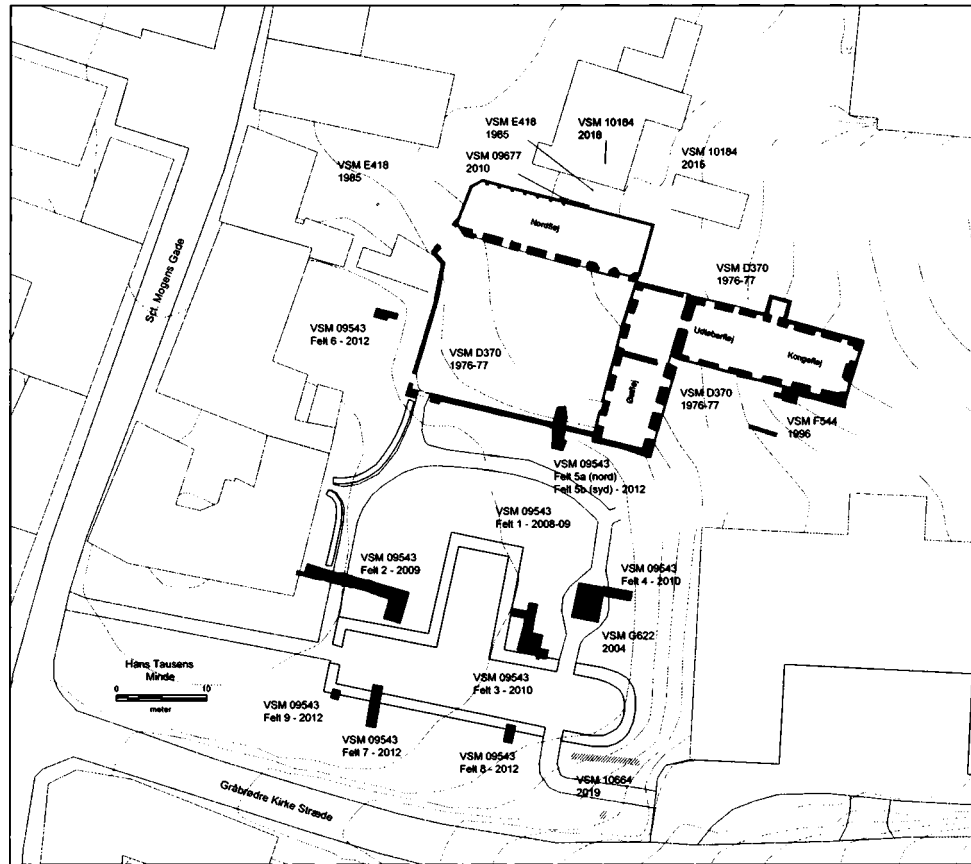

Fig. 3. Oversigt over Viborg Museums udgravningsfelter ved gråbrødre klosteret 1976-2019. Museets undersøgelser i det centrale klosteranlæg er alle gennemført i 2004, 2008-12 og 2019.

i slutningen af 2010, hvilket i nogen grad har suppleret vores viden om klosteret (fig. 4). Et hovedformål med undersøgelserne var at tilvejebringe et bedre kendskab til hovedanlæggets, klausurens, bygningshistorie, såvel som et bedre kendskab til områdets brug i tiden før og efter klostertiden. Derudover havde undersøgelserne tværs over den tidligere nordfløj langs nordsiden af Hans Tausens Minde det særlige formål, at klarlægge midterfløjens bevaringstilstand og karak-

ter, således at iagttagelserne kunne danne baggrund for en eventuel ansøgning for et nybyggeri på stedet.⁹

Felt 1 blev anlagt som en 13,3 m lang og 1,3 m bred nord-syd orienteret grøft tværs henover den centrale del af klausurens nordfløj, eller "midterfløjen", som mange ynder at kalde den bygning, som har adskilt de to klostergårde. Undersøgelsen af felt 1 blev foretaget ad to omgange i 2008 og 2009. Hele grøftens længde blev undersøgt ned til under-

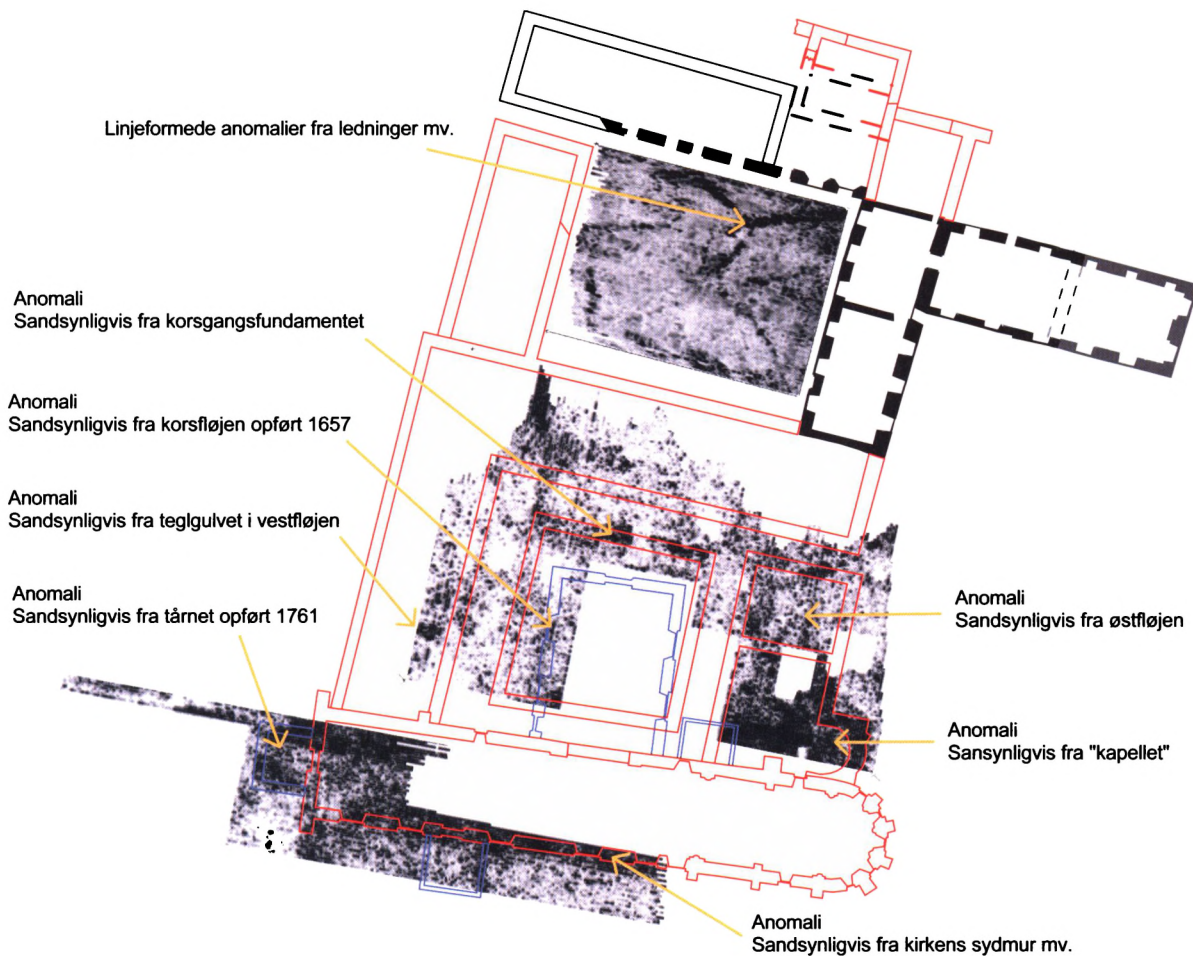

Fig. 4. Georadarmålingerne viser et ca. 1,20 m tykt horisontalt snit fra ca. 0,80-2,00 m's dybde. Tolkningerne af anomalierne rummer usikkerheder, ikke mindst fordi nedbrydnings- og opfyldslag med varierende tykkelse, udstrækning og indhold af brokker let kan støre evt. bygningsspor eller give misvisende udslag. Målingernes udsagn kan dog suppleres med andre kilder, fx med vores kendskab til klosterbygningernes placering og udstrækning, hvilket kan hjælpe vores forståelse heraf. De kraftige anomalier mod syd synes at markere kirkens afgrænsning og orientering, ligesom vesttårnet tegner sig tydeligt. Østfløjen lader sig delvis genfinde, men det er især "kapellet", som træder tydeligt frem. Teglgulvet i vestfløjen og midterfløjens korsgangsfundament kan også genfindes, men det er påfaldende, at målingerne ikke formår at finde sandfundamentet til midterfløjens sydmur, trods de betydelige dimensioner. Målingerne synes således at have visse begrænsninger. Der kan også iagttages anomalier, som ikke umiddelbart lader sig forklare på baggrund af vores nuværende viden; måske er de vildledende, måske de anviser bygningslevn. Kun fremtidige udgravninger kan belyse dette nærmere.

grundsniveau, hvilket fremkom ca. 2,3-2,6 m under terræn. Der blev fundet omfattende og stedvist ganske komplekse spor efter fortidsminder fra tiden før klosterets grundlæggelse, fra klosterets ældre og yngre nordfløj, fra nedbrydningen af fløjene og fra de mange begravelser fra perioden ca. 1744-1812, da tomten for den tidligere nordfløj var inddraget under Nørre Sogns Kirkegård. Sidstnævnte har været særdeles skadeligt for bevaringen af bygningslevne fra klostertiden.

Felt 2 blev anlagt som en 12,6 m lang og 1,3 m bred vest-øst orienteret grøft tværs henover syden af den formodede vestfløj for at eftersøge denne bygningens karakter og udstrækning, og herunder eftersøge en mulig tilstedeværelse af en korsgang. For at afklare om hjørnet mellem vestre og søndre korsgang var bevaret blev der ved østenden af grøften foretaget en mindre udvidelse på ca. 2,5 x 2,0 m mod syd. Undersøgelsen af feltet blev foretaget i efteråret 2009, hvor der blev afdækket spor efter vestfløjen med teglgulv, korsgangen med begravelser og flere efterreformatorkiske begravelser på Nørre Sogns Kirkegård. Undersøgelsen kunne kun i enkelte mindre områder føres til undergrundsniveau, fordi faste bygningslevn ikke måtte gennembrydes grundet fortidsmindefredningen. Det er derfor næppe overraskende, at der ikke blev fundet sikre spor efter aktiviteter ældre end klosteret ved undersøgelsen, om end der blev afdækket dybtliggende spor efter to formodede begravelser, der sandsynligvis skal henføres til tiden før klosteret.

Felt 3 blev anlagt som nord-syd orienteret grøft ved den sydøstligste del af østfløjen. Det blev gjort med henblik på en nærmere afklaring af de bygningshistoriske forhold i den sydlige del af østfløjen og en østre korsgang samt for at afgøre, om der har

været en søndre korsgang. Feltet blev placeret mellem de to eftermiddelalderlige tilbygninger på nord-siden af kirken, korsfløjen fra 1657 og studerekammeret. Grøften var til en begyndelse 5,5 m lang med en brede på 1,3 m. Senere blev foretaget en udvidelse mod øst på ca. 1,3 x 2,3 m for at undersøge fløjens vestmur, og en udvidelse mod vest på ca. 0,9 x 1,6 m for at eftersøge fundamentet til den østre korsgang. Undersøgelserne af feltet blev foretaget i 2010, og de afdækkede spor af fundament og murværk fra østfløjens vestmur, en antydning af østfløjens korsgang og ikke mindst spor af begravelser i samme, men spor af en søndre korsgang fandtes ikke bevaret. Også her blev undersøgelsen kun i enkelte mindre områder ført til undergrundsniveau af hensyn til at bevare begravelserne in situ.

Felt 4 blev anlagt som en 3,3 m lang og 1,1 m bred vest-øst orienteret grøft tværs henover østfløjens østmur. Den blev anlagt for at skabe sammenhæng mellem den øst-vestgående skillemur, som var påvist ved undersøgelsen i 2004, og østfløjens østmur, der var påvist ved Charles Christensens undersøgelser i 1935. Undersøgelserne af feltet blev foretaget i efteråret 2010, og formålet blev til fulde opfyldt.

Felt 5b blev anlagt i foråret 2012, som et lille 2,0 x 2,3 m stort felt umiddelbart syd for hegnsmuren langs nordsiden af Hans Tausens Minde. Hensigten var en nærmere afklaring af de iagttagelser af nogle eftermiddelalderlige latriner, som kort forinden var gjort i felt 5a på den modsatte side af hegnsmuren, samt supplere kendskabet til de bygningshistoriske forhold omkring nordfløjen, som tre år tidligere var gjort i felt 1. Der kunne iagttages en meget stor grad af sammenfald mellem konteksternes respektive koter og karakterer, således som de fremtræder i felt 5b og felt 1.

Felterne 7-9 blev anlagt i efteråret 2012 i et forsøg på at lokalisere kirkens nøjagtige placering. Felterne blev udlagt i det område, hvor georadarmålinger havde indikeret anomalier, der kunne være spor efter kirkens fundament til den sydlige langmur og kirkens (eftermiddelalderlige?) våbenhus. Disse bygningsdele kan genfindes på Abildskovs grundplan over kirken fra 1760, og håbet var, at en opmåling af netop dette sted ville kunne bidrage med gode fikspunkter for en mere præcis placering af kirken. Undersøgelserne var nedslående, idet der blot fandtes svært tolkelige brokkefyldte nedgravninger. Tværs over syden af felterne 7 og 8 kunne dog ses en ca. 1,5 m bred øst-vest gående nedgravning uden bevarede spor af stenfundamenter, der oplagt kunne have sammenhæng med kirkens sydmur. Tilsvarende iagttagelser blev gjort i det felt, som i blev anlagt syd for kirkens østende ved en lille prøvegravning i 2019.¹⁰

2. Aktiviteter ældre end klostergrundlæggelsen
Undersøgelserne i 2004, 2008 og 2009 afdækkede fortidsminder, som er ældre end klostergrundlæggelsen i 1235.

Terrænregulering, aktiviteter og brandtomt

De ældste spor af aktiviteter viste sig i nordenden af felt 1, umiddelbart syd for havemuren, hvor der fandtes enkelte grubelignende anlæg ned i undergrund, som var overlejret af en 0,26-0,45 m tyk horisont af successive sekvenser af kulturlag med indhold af trækul, rødviolette slagter og rødbrændt ler (fig. 5). Aktiviteterne foreslås dateret til ældre middelalder på baggrund af keramikfund i en af gruberne samt i et af kulturlagene. Den formodede oprindelige muldoverflade fandtes kun bevaret helt mod nord i felt 1 (K166), og sammenfattende peger iagttagelserne på, at området i større eller mindre grad er blevet afgra-

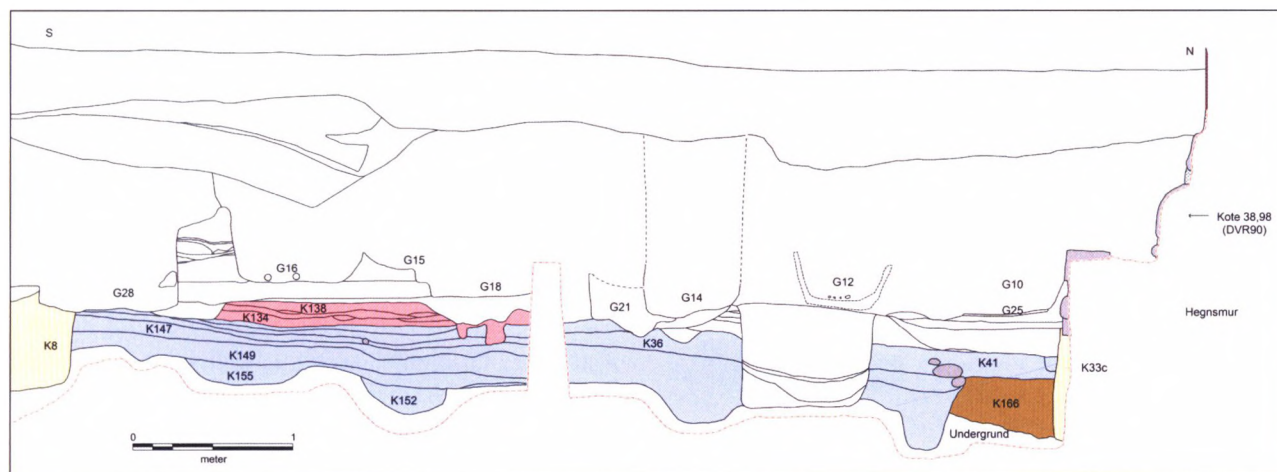

Fig. 5. Udsnit af den registrerede vestprofil i felt 1. De omtalte ældste aktivitetsspor er markeret med blå, mens de omtalte brandspor er markeret med rødt. Der kan ses en svag hældning nedad mod nord. Til orientering er fundamenter til midterfløjens sydmur (K8) og nordmur (K33c) markeret med gult. Tegning: Lars Agersnap Larsen.

vet ned i undergrundsniveau i ældre middelalder. Et fælles træk for disse mange kulturlag er, at de hælder en anelse nedad mod nord og især øst, samtidig med at deres tykkelse tiltager i samme retninger. På den baggrund er kulturlagene foreslået tolket som opfyldningslag på skråningen ned mod den markante erosionskløft mod nord og nordøst, der begynder ved hjørnet af St. og Ll. Sct. Hans Gade ca. 200 m vest for klostret, og som strækker sig ind under den nordligste del af klosterområdet og ned mod Nørresø.¹¹

Henover de ældste kulturlag fandtes en forholdsvis kompakt sekvens af kulturlag, vekslende med lag af let humøst sand med meget stort indhold af rød- og sortbrændt lerklining og med lag af særdeles trækulsholdigt fyld og småstykker af brændt lerklining. Lagfølger-

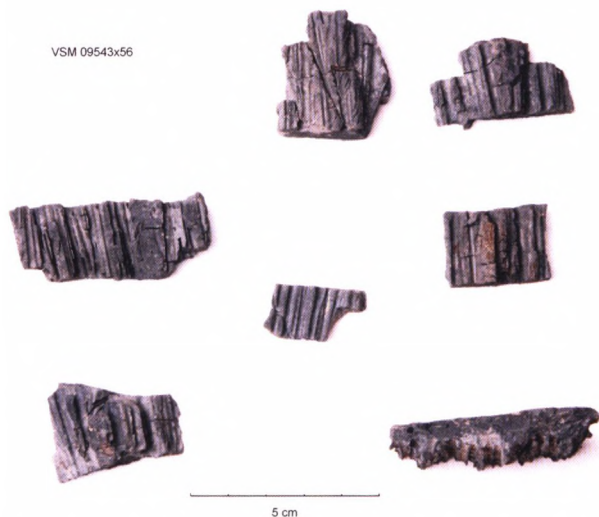

Fig. 6. Udvalg af sortbrændt lerklining fra de omtalte brandspor. De tætsiddende, parallelle aftryk af strå ses tydeligt. Nederst til højre er et stykke sat på kant, således at afstrykkene af strå ses på den ene side og den plane side på den anden. Foto: Viborg Museum.

ne indikerer utvivlsomt, at der har været en (voldsom) brand i en bygning med lerklining i den umiddelbare nærhed af feltet, og at denne brandtomt efterfølgende er blevet udjævnet udover området. Karakteren af bygningen er uklar, men lerklining er kendetegnet ved, at den ene side af fremstår plan, mens den anden havde tætsiddende, parallelle aftryk af strå (fig. 6). Der kunne i ingen tilfælde ses spor efter fletværk bestående af støjler og indflettede vidjer, hvilket vidner om at der ikke kan være tale om traditionelt lerklining. Derfor er der efter alt at dømme tale om den form for lerklining, som bl.a. kendes fra indvendig pudsnings af stav- eller bulhuse, hvor et lag af halm eller hø blev fastnaglet med spredte rafter og pudset med ler. Pudslaget kunne antyde, at der engang i den tidlige middelalder har stået en forholdsvis fornem træbygning i området.

Begravelser ældre end klosteranlægget

Undersøgelsen i 2004 afdækkede syv begravelser inden for rammerne af den tidligere østfløj (fig. 7). Den yngste grav G1 var gravet ned gennem de tykke nedbrydningslag fra klosteret, og må derfor henføres til den efterreformatoriske periode, hvor området blev benyttet som kirkegård for Nørre Sogns Kirke. De øvrige seks begravelser var alle foretaget fra den oprindelige overflade af plateauet, som her vurderes at have befundet sig i ca. kote 38,70 m.¹² Gravene G4 og G5 stak kun lidt ind i udgravningsfeltet, og de kunne bevares in situ. Af grav G7 var der kun bevaret et ganske lille hjørne, resten var allerede fjernet, da man i middelalderen anlagde grav G3.

De resterende tre næsten hele grave G2, G3 og G6 ville blive forstyrret af anlægsarbejdet, hvorfor de blev udgravet og skeletmaterialet hjemtaget.¹³ Et fælles træk for de tre grave var, selve gravrummet var meget smalt, under 0,4 m bredt, selvom nedgravningen i

Fig. 7. Oversigt over feltet fra 2004 (den vestligste del) og det supplerende felt 4 fra 2010 (den østlige del). Der ses bl.a. flere begravelser, en skillemur (K21) på tværs af østfløjen samt et kort stykke af fløjens østmur (K239), som ligger smukt i forlængelse af østmuren registreret af Charles Christensen i 1935. Tegning: Jesper Hjerminde.

overfaldeniveauet var 0,5-0,7 m bredt. Selve gravdybden var 1-1,1 m, hvilket giver en bundkote på kote ca. 37,6-37,7 m (fig. 8). Grav G2 var 0,4 m bred og 1,8 m lang. På en udsparet afsats i undergrundssandet 0,2-0,3 m over bunden har der ligget et trælæg. Venstre arm lå strakt langs kroppen, og den højre var bøjet ind over bækkenet, altså armstilling B. Den gravlagte var en mindst 1,57 m høj kvinde på mellem 37-60 år, som har været præget af tandbylder. Grav G3 var 0,4 m bred og har været mere end 2 m lang. Der var bevaret spor efter et kistelæg placeret 0,2-0,3 m over bunden af graven. Begge arme lå bøjet ind over bækkenet, altså armstilling B. Den gravlagte har været en mindst 1,6 m høj mand på omkring 25-38 år. Grav G6 var skåret både af grav G2 og G3, og er den ældste af de tre grave. Selve gravrummet har været usædvanligt smalt, kun 0,12-0,17 m i bredden. Længden kunne ikke fastlægges sikkert, da fodenden lå udenfor ud-

Fig. 8. Frillagte begravelser i feltet fra 2004, som formodentlig tilhører en ældre kirkegård forud for grundlæggelsen af klosteret 1235. Skillemuren ses til venstre i billedet. Set fra vest. Foto: Jesper Hjerminde 2004.

gravningsfeltet. Der var ingen spor efter kistelæg, og så godt som intet af skelettet var bevaret.

Hvis de seks begravelser havde været samtidige med skillemuren i østfløjen, så kunne vi næsten kun finde os i enten sakristiet eller måske kapitelsalen, hvor munkene ofte begravede deres abbeder. Men i så fald skulle der være fundet skeletter af voksne mænd og

ikke nogen kvinde, desuden ville gravene formodentlig være anlagt parallelt med munkestensmuren. Det er ikke tilfældet, idet alle seks grave har en klar afvigende orientering på ca. 10 grader i forhold til østfløjen. En mere nærliggende tolkning kunne være, at de tilhører en kirkegård, der allerede fandtes på plateauet før gråbrødrene overtog området i 1235. Denne kirkegård har været relativt intensivt benyttet, eftersom flere ældre grave var forstyrret af yngre grave.

Ved undersøgelsen af felt 2 i 2009 fandtes spor af to dybtliggende formodede begravelser (G45, G50), der enten er samtidige med klosteret eller tilhører den formodede ældre kirkegård på stedet (fig. 23).

Sammenfattende kan der argumenteres for, at der forud for klosteret må have ligget en ældre kirkegård, og at det er denne institution som overdrages gråbrødrene som byggegrund.¹⁴ Om gråbrødrene også ved samme lejlighed har overtaget en ældre (sogne) kirke kan forekomme at være en fristende hypotese, og muligheden diskuteres nærmere i Hans Krongaard Kristensens artikel *Viborg Gråbrødre Kirke i middelalderen* (andetsteds i denne bog).

3. Klosterfløjene omkring klausurgården

I løbet af høj- og senmiddelalderen opførte gråbrødrene et firfløjet hovedanlæg med klosterkirken mod syd. Bygningshistorien for de forskellige klosterfløje er ganske vanskelig at udrede, men de arkæologiske undersøgelser af nord-, øst- og vestfløjen samt korsgangen gør det muligt at udrede visse hovedtræk.

Ældre og yngre midterfløj. Klausurgårdens nordfløj

Allerede Charles Christensen kunne konstatere, at "der har har gaaet en Midterfløj ud fra Østfløjen", og at der i denne midterfløj sandsynligvis indgik elementer fra en "ældre lavtliggende bygning".¹⁵

Han startede undersøgelsen syd for den nuværende østfløj, hvor pudsen på sydgavlen blev afbanket (fig. 9). Herved kunne mod øst påvises afhugninger efter en 1,2 m bred østmur (H) i forlængelse af bygningsens østre mur, og fundamentet til muren kunne ved udgravning følges 5,5 m fra gavlen og ca. 1,5 m under terræn (fig. 2, 10 og 11). Gavlmuren mod

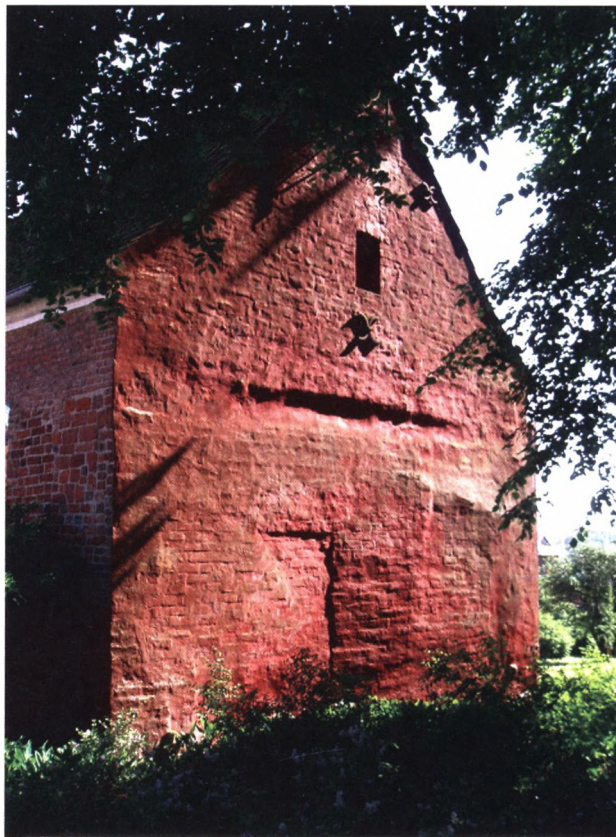

Fig. 9. Ved sydvesthjørnet på den bevarede østfløj ses et ar i murværket, hvor nordmuren på midterfløjen har stået. Det blottede murliv har man skalmuret med bl.a. munkesten og gulvliser. Foto: Jesper Hjerminde 2017.

vest viste ingen afhugninger efter sydgående vestmur, men der blev påvist spor af to åbninger tæt ved sydvesthjørnet, som begge forudsætter et murforløb, der har strakt sig længere mod vest end hvad er bevaret i den nuværende gavlmur (fig. 10 og 11). I forlængelse heraf konstaterede han en lodfuge på den nuværende østfløjs vestmur nær sydvesthjørnet, der påviste at denne er uden forbandt med den vestre del af sydgavlen. Undersøgelsen afklarede ikke udstrækningen mod vest af denne mur, men på sydsiden af den nuværende 0,6 m brede hegnsmur mellem haveanlægget Hans Tausens Minde og den nordre klostergård og 12-13 m fra nuværende østfløj, blev registreret

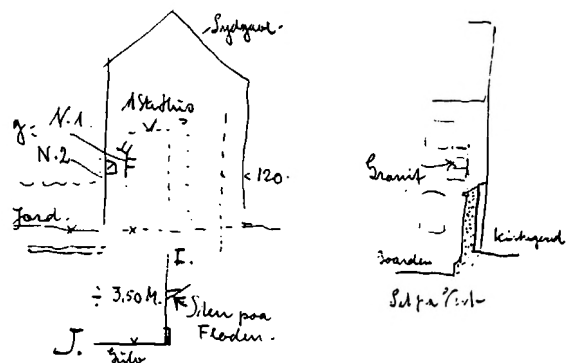

Fig. 10. Charles Christensens skitse over iagttagelserne på den bevarede østfløjs sydgavl. Christensen 1935, s. 2.

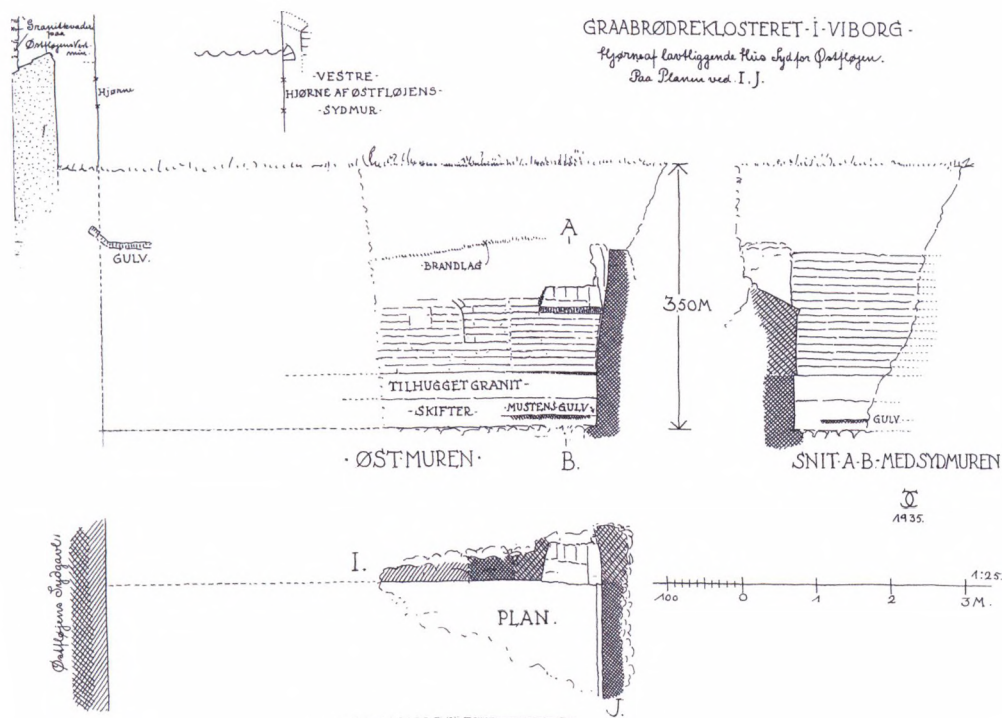

Fig. 11. Charles Christensens plan og opstalt over kælderpartiet (J på fig. 2) syd for den bevarede østfløj.

spor af et meget svært kampestensfundament (M), som Christensen satte i forbindelse hermed (fig. 2).

Den frilagte 1,2 m brede østmur (H) stod på nedbrydningslag, som givetvis stammer fra nedbrydningen en ældre bygning på stedet. Således kunne Christensen 6,5 m syd for den nuværende østfløj påvise sydøsthjørnet til en delvist nedrevet lavtliggende bygning, en kælder, hvor fundamentet begyndte ca. 3,5 m under eksisterende terræn, svarende til kote 36,1 m. Rester af et teglstengulv blev fundet tæt ved fundamentet i kote 36,3 m. Denne bygning var indvendigt opført af munkesten i uregelmæssigt munkeskifte henover to skifter af granitkvadre på et fundament af marksten, mens den udvendige side af murværket fremstod afhugget. Sydmuren (I) stod bevaret i 2,3 m's højde, mens noget mindre var bevaret af østmuren (J), der også havde spor af vinduer eller åbninger (fig. 11).

Christensen skriver det ikke i sin beretning, men af hans tegning (fig. 11) antydes det, at kælderens sydmur var bygget op til østmuren og der med stratigrafisk er yngre end denne.¹⁶ Således synes sydmuren ikke at være i forbandt med kælderens østmur, sydmuren respekterer og slynger sig uden om det vindue i østmuren, og endelig vil man ikke forvente et vindue helt inde i et hjørne. Der kan derfor argumenteres for, at sydmuren (J) må være resultatet af en større ændring af kælderens, som har afkortet den mod syd. Eftersom sydmuren flugter med sydmuren i den ældre og yngre midterfløj, påvist i felt 1 i 2008-09, da synes oplagt at knytte ændringen til opførelsen af én af disse bygninger.

Om bygningen skrev Christensen "*Ældst af de alm. Klosterbygninger er uden Tvivl det hus, vi traf tæt Syd for nuvæ. Østfløj*".¹⁷ Murværket rummede efter Christensens mening "*flere gl. romanske Træk*".¹⁸ Med hensyn til

bygningens nordvæg antog Christensen, at den sandsynligvis udgør "*Underbygning for den vestre Del af Sydgavlen*" i den nuværende østfløj. Tolkningen kan være korrekt, men det manglende forbandt mellem den nuværende senmiddelalderlige østfløjs vestmur og sydgavlen meddeler dog kun, at den vestlige del af sydgavlen må tilhøre en ældre byggefase end den eksisterende østfløj.

Nordenden af udgravningsfelterne i 2008-09 (felt 1) og 2012 (felt 5b) strakte sig helt frem til den hegnsmur af tegl i krydsforbandt, som Nørre Sogns Kirke forpligtede sig til at opføre i 1744. Undersøgelserne udbyggede det hidtidige kendskab til fundamentet under hegnsmuren, som var tilvejebragt ved punktundersøgelserne i 1935 og 1976.¹⁹ Det kan nu påvises, at hegnsmuren står på et stenfundament, hvis øverste ca. 0,75 m strækker sig ca. 0,25-0,33 m ud fra

Fig. 12. Den nuværende hegnsmur står på et mindre stenfundament, der består af to skifter store natursten, pakket med mindre sten og lagt i kalkmørtel. Herunder findes et langt kraftigere stenfundament, der består af to skifter store natursten pakket med mindre sten og sand, men ikke kalkmørtel. Sidstnævnte antages at være levning efter midterfløjens nordfundament. Set fra øst. Foto: Lars Agersnap Larsen 2008.

muren, og består af to skifter store natursten, pakket med mindre sten og lagt i kalkmørtel (fig. 12). Herunder findes et langt kraftigere stenfundament, der består af to skifter store natursten pakket med mindre sten og sand, men ikke kalkmørtel. Lodret måler dette kraftige fundament ca. 0,65 m og det strækker sig ca. 0,70-0,88 m ud fra hegnsmuren i felt 1, mens det strækker sig helt op til 1,03-1,27 m ud fra samme mur i felt 5b; det synes dermed at flugte mod sydøsthjørnet af den eksisterende østfløj. Nederst står fundamentet på en sandpude af gult sand gravet ca. 0,55 m ned under undergrunds niveau, hvorved det samlede fundament har bundkote 37,56 m. Sandfundamentet og det nederste kraftige stenfundament opfattes som rester af den yngste bygnings nordfundament, mens det øverste smalle stenfundament pga. afvigelserne i opbygningen oplagt foreslås tolket i sammenhæng med hegnsmurens etablering 1744. Det plyndrede sydfundamentet til den yngre bygning blev påvist i området 6,2 til 7,8 m syd for det nordlige fundament (fig. 13, 15b og 16). Her blev afdækket de nederste 0,87 m af et sandfundament (K8) med bundkote i 37,84 m, som bestod af gult sand, som stedvist var opblandet med humøst sand, tegl og kalkmørtel mulder. Sydfundamentet var tydeligvis præget af, at de nordligste begravelse i midterfløjens korsgang var anlagt klods opad yngste bygnings sydmur, idet nedgravningerne til korsgangsbegravelse G32, G34 og G35 skar sydkanten af sandfundament (K8). Også dette sandfundament var gravet ned i undergrunds niveau, men mere interessant var det, at sandfundament (K8) bl.a. skar konteksten K73, der foreslås tolket som et ældre sandfundament til en bygning parallelt med den yngre bygning (se mere nedenfor). Også Charles Christensen skal have fundet spor af den yngre bygnings sydmur (L) (fig. 2).

Fig. 13. Detail af sandfundament K8, der skærer den ældre mørkegrå kontekst K71, som kan være spor af et ældre fundament. Set fra øst. Foto: Lars Agersnap Larsen 2009.

Charles Christensen afdækkede rester af teglstensgulv ca. 1 m under terræn i området syd for hegnsmurens sammenstød med østfløjen (fig. 2 og 11).²⁰ Dette gulv kan ikke være lagt før den lavtliggende ældre bygning var sløjfet og rummet fyldt op. Det turde derfor være oplagt, at gulvet skal knyttes til den yngre bygning. Gulvet har efter alt at dømme befundet sig i omegnen af kote 38,7-38,8 m, og hermed har iagttagelsen påfaldende korrelation med de nye iagttagelser af gulvlag gjort i felt 1 og 5b ved undersøgelserne i 2008-09 og 2012. Her fandtes umiddelbart henover afretningslag af gult ler en række tynde og stort set vandrette kontekster (K82a-f) mellem kote 38,72 m og 38,82 m, som oplagt må være spor af sættelag fra teglstensgulve i den yngre bygning (Fig. 14 og 15b). Iagttagelsesforholdene i forhold til i det smalle felt var dog langtfra optimale, eftersom de mange begravelse på Nørre Sogns Kirkegård i perioden mellem 1744 og 1812 har fjernet betydelige

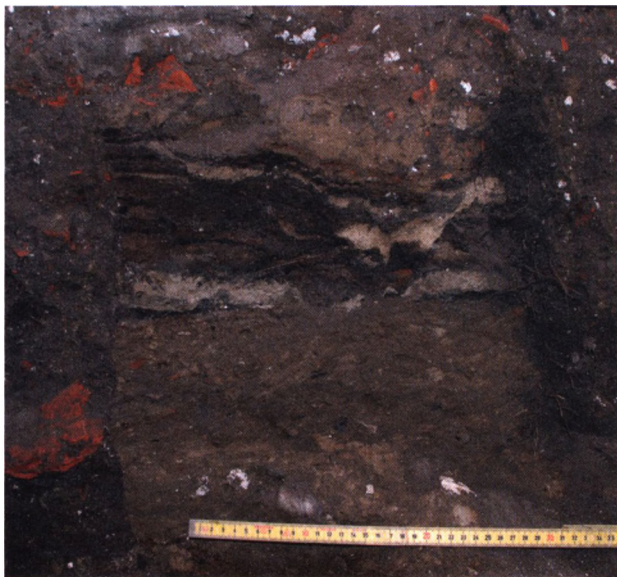
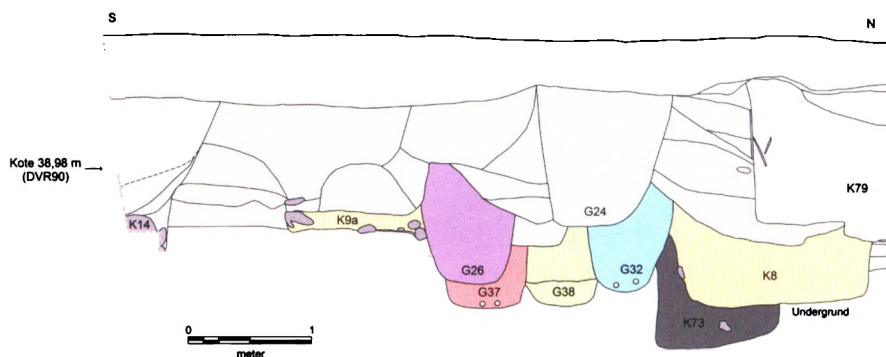

Fig. 14. Successive sekvenser af tynde kontekster K82a-K82f, der tolkes som levn efter forskellige gulvlag. Konteksterne er mod nord og syd skåret af begravelse fra 1744-1812 på Nørre Sogns Kirkegård. Set fra øst. Foto: Lars Agersnap Larsen 2009.

dele af disse gulvlag og afretningslag i begge udgravningsfelter, hvormed kun nogle smalle, uforstyrrede blokke stod tilbage.

Afretningslagene registreret under gulvlagene i 2008-09 og 2012 lader sig udskille som flere forholdsvis horisontale fyldskifter af hovedsageligt brungult ler med varierende indhold humøst sand (K52a-c). Fraværet af mere håndgribelige gulvlaglignende fyldskifter mellem de udskilte afretningslag har givet anledning til en diskussion om, hvorvidt de skal opfattes som "samtidige" tilfyldninger i forbindelse med etablering af et solidt afretningslag til ét gulv, eller som spor af et antal successive gulv- og afretningsfaser i én eller flere bygninger. Med vores nuværende viden kan spørgsmålet ikke bevares sikkert, men flere forhold tyder på, at den sidste tolkning er korrekt. Kun det nederste af afretningslagene (K52a) synes klart skåret af den markante nord-syd orienterede nedgravning til en afløbskanal (K183), mens de øvrige afretningslag ligger mere eller mindre henover nedgravningens kant til kanalen. Endvidere skæres nedgravningen og

Fig. 15a. Udsnit af den registrerede vestprofil i felt 1 med midterfløjens sydfundament K8, det formodede ældre fundament K73, begravelse i korsgangen G26, G32, G37 og G38. Begravelsen G24 tilhører tiden 1744-1812. Tegning: Lars Agersnap Larsen.

afløbskanalen af den yngre bygnings sandfundament (K8) mod syd og (K33c) mod nord (fig. 16). Sammenfattende betyder dette, at de(t) nederste afretningslag og afløbskanalen ikke kan have indgået i den bygning som har hvilet på sandfundamenterne tilhørende den yngre bygning. Der må med andre ord have stået en bygning med afretningslag, gulvlag og afløbskanal, som er ældre end den yngre bygning. Det er oplagt at knytte denne ældre bygning sammen med det mulige sandfundament (K73), som skæres af den yngre bygnings sandfundament (K8) mod syd (fig. 13 og 15b). En nordlig pendant til sandfundament (K73) blev ikke påvist i felt 1, men det kan oplagt skyldes, at yngre nordlige sandfundament fuldstændig har sløffet sådanne fundamentspor.

Afløbskanalen har tilsyneladende været bygget af træplanker, der dog stort set var borte, som stedvis har været støttet af munkesten (fig. 17). Den ca. 28-29 cm brede bund af afløbskanalen havde et jævnt fald på ca. 3,8 cm nedad per løbende meter mod nord, dvs. ud mod erosionskløften nord for klasuren. I fyld-

jorden i nedgravningen til afløbskanalen blev bl.a. fundet et rødbrændt, drejet sideskår med udvendig brunlig blyglasur og lodret skælornamentik bemalet med jernoxid, hvilket peger på en højmiddelalderlig datering. Det meget begrænsede fundmateriale antyder dermed, at etableringen af afløbskanalen og den tilhørende ældre bygning skal placeres i klosterets funktionstid og givetvis i de ældste faser heraf. Afløbskanalen har oplagt en sammenhæng med stegeriset, som typisk vil have befundet sig i denne fløj.

Relationerne mellem denne ældre bygning og Charles Christensens kælder kendes ikke. Om de to bygningsdele har udgjort en eller to selvstændige bygninger er således ikke afklaret, men det virker oplagt, at det har drejet sig om et stenhus med kælder mod øst og et (sten)hus med afløbskanal, men uden kælder, mod vest. Endvidere kan det med rimelig sikkerhed fastslås, at kældrens øst-vest bredde ikke har strakt sig meget over 5 m, eftersom den ikke kunne påvises i felt 5b, ligesom kælderen, som nævnt ovenfor, oprindeligt må have strakt sig længere mod syd

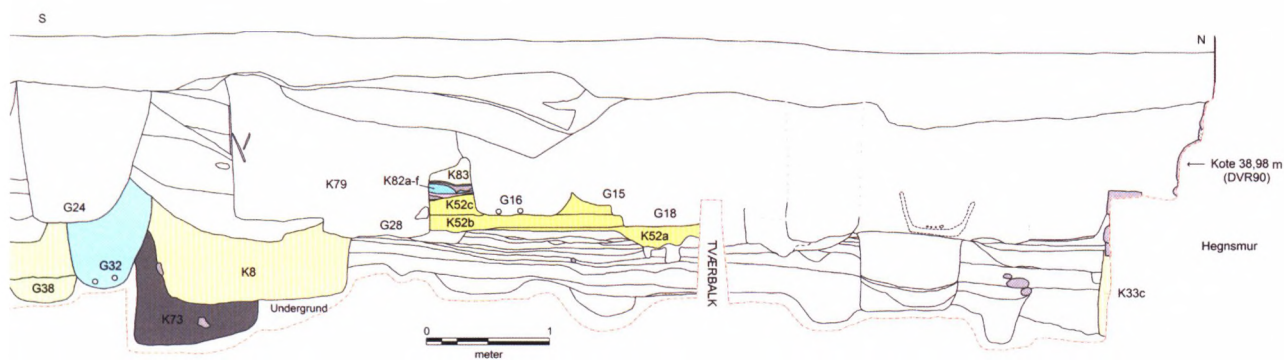

Fig. 15b. Udsnit af den registrerede vestprofil i felt 1 med nordfundamentet (K33c) og det plyndrede sydfundamentet (K8) til den yngre bygning samt afretningslagene K52a-K52c og gulvlagene K82a-f. Tegning: Lars Agersnap Larsen.

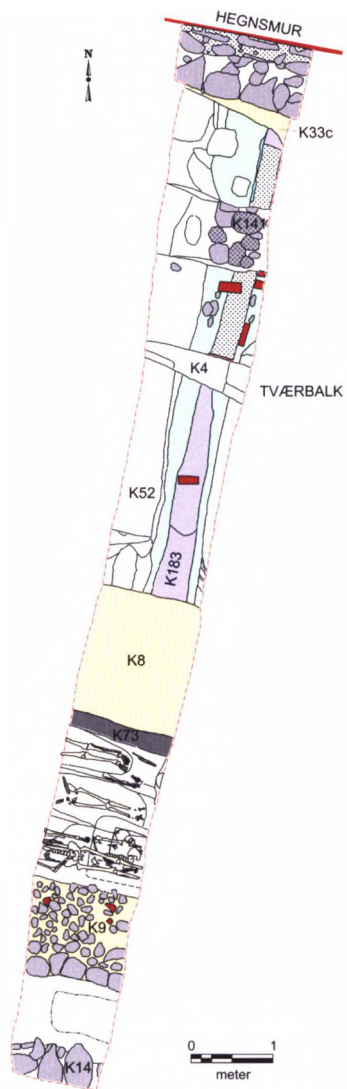

Fig. 16. Oversigt over fladen i felt 1 med afløbskanalen (K183), som er skåret af den yngre bygnings fundamenter (K8 og K33c). Rester af formodet træ er markeret med lilla, mens grøn markerer opfyldningslag i nedgravningen til afløbskanalen. Tegning: Lars Agersnap Larsen.

Fig. 17. Afløbskanalen i området lige syd for midterfløjens nordlige sandfundament K33c. Set fra nord. Midt i billedet ses rester af et plyndret øst-vest orienteret stenfundament K141 med ukendt funktion, som er yngre end afløbskanalen. Både nord og syd for det plyndrede stenfundament ses spor af formodede bundplanke afløbskanalen. Foto: Lars Agersnap Larsen 2009.

end de hidtil registrerede 6,5 m fra sydgavlen på den eksisterende østfløj.²¹ Det antyder, at stenhuset med kælder oprindeligt har været en nord-syd orienteret bygning. Om kælderen har indgået i en ældre langstrakt nord-syd orienteret bygning under Bygning C, således som det som hypotese fremføres i artiklen *De stående bygninger* (ibid), kan ikke udelukkes. Det kan også have været en mindre, selvstændigt rektangulært stenhus.

Undersøgelserne har ikke kunne belyse, hvornår midterfløjen blev nedrevet, men vi ved, at en bygning på stedet skal være brændt ved den store bybrand i juni 1726. Herefter skal den have henligget som ruin indtil 1744, hvor den blev solgt til Nørre Sogns Kirke mod, at kirken forpligtede sig til at opføre en hegnsmur, der skulle danne skel mellem Hospitalet og Nørre Sogns Kirke.²²

Østfløjen

Østfløjen var med en længde på 15,6-16,3 m forholdsvis kort. Dette kan nok ses i lyset af, at området måske haft nogle bindinger, eksempelvis at der ret tidligt blev opført en grundmuret bygning i nordøsthjørnet, hvor dele af de traditionelle funktioner i en østfløj har fundet plads.

Fundamenter

Et kortere stykke af fundamentet til østmuren blev afdækket af Charles Christensen i 1935, og han skriver i sin beretning: "*Østfløjens Østmur traf vi længere mod Syd ved F* [fig. 2]. *Det var et Graastensfundament i to Rækker ca. 1,20-1,30 m Afstand. Derfra gik – 15 m fra den nuværende Bygning – gik en Gavt eller en Skillemur* [svarende til neden for omtalte skillemur] *mod Vest fra Østmurens Grundsten (der laa i Sand)*".²³ Der blev åbenbart ikke påvist murværk på dette fundament.

Yderligere en kort strækning af østfløjens østfundament blev afdækket ved undersøgelserne i 2010 af felt 4 (fig. 7). Strækningen ligger i nordlig forlængelse af den strækning Charles Christensen frilagde i 1935. Registreringerne fra 2010 samstemmer med Christensens iagttagelser, og heller ikke her var toppen på fundamentet bevaret, men de øverste fundamentsten havde et toppunkt med en kote på ca. 39,00-39,05 m. Undersøgelsen i 2010 afdækkede også anknytningen til den ca. 0,77 m brede skillemur på tværs af østfløjen, som var blevet fremdraget ved undersøgelserne i 2004.

Charles Christensen afdækkede også det, der må være af nordgavlen og nordvesthjørnet til klausurens østfløj ved punkterne G og K, men han knyttede ingen bemærkninger til iagttagelserne (fig. 2). Derfor ved vi stort set intet om deres karakter og dybde under terræn. Derudover fandt Charles Christensen ikke spor af vestmuren. En af grundene er nok, at muren på de steder, hvor han gravede sine søgegrøfter, har været helt nedbrudt og plyndret. Dette blev erkendt ved undersøgelserne i 2010 af felt 3, hvor der i den nordlige del af feltet blev afdækket dele af et sandfundament til den nederste fundering af den midlaldrelige østfløjs vestside. Alene den vestre side af sandfundamentet blev afdækket her. Dette sandfundament har ganske samme karakter som sandfundamenterne til skillemuren påtruffet i feltet fra 2004. I den sydligste del af felt 3 blev foretaget en udvidelse af feltet mod øst, og herved fremkom der velbevarede dele af funderingen af østfløjens vestside. Dette fundament var i alt væsentligt sat af store flade natursten, og indvendigt i bygningen var der ovenpå de flade natursten et skifte af kvadersten (fig. 18).²⁴ Samlet set viser iagttagelserne fra 1935, 2004 og 2010, at østfløjens indvendige bredde har været ca. 6,9 m.

Oven på stenfundament fandtes mod vest spor af et enkelt skifte munkesten i en bredde af ca. 0,4 m og med en topkote i 39,14 m, mens den østlige side af murværket alene var bevaret som et mørtelspor (fig. 19). Murværk og mørtelspor fortæller, at muren har haft en samlet bredde på ca. 0,80 m, næsten samme

mål, som den bevarede skillemur tværs gennem østfløjen påvist i 2004. Helt ud mod den østlige kant af det ca. 0,80 m brede mørtelspor ses et rektangulært område uden mørtel med en topkote på 39,04 m, som må være aftrykket efter en 0,90 m lang og 0,40 m dyb niche.²⁵

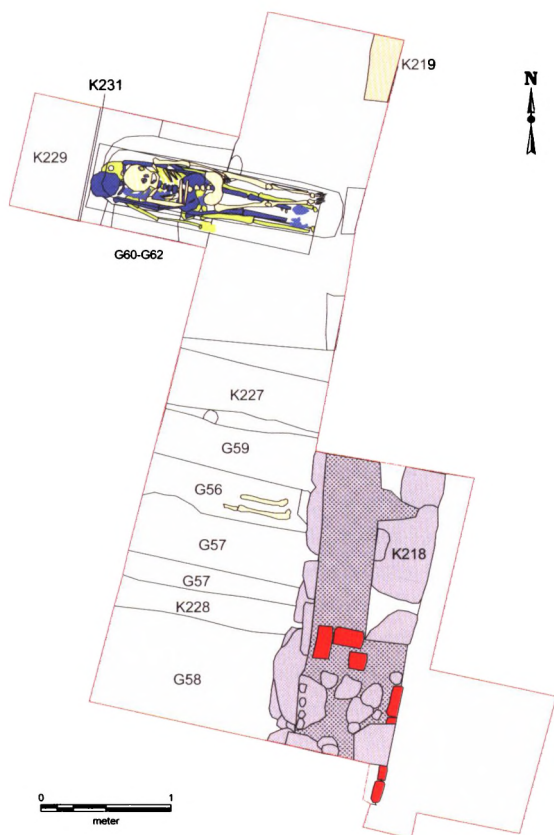

Fig. 18. Oversigt over fladen i felt 3 med murværk og stenfundament til østfløjens vestmur (K218). Mod nord ses et parti af sandfundamentet til samme mur (K219). Sandfundament til østre korsgang (K231) blev påvist i udvidelsen mod vest, men det var stærkt forstyrret af plyndringen af fundamentet til kirkens korsfløj fra 1657 (K229). Tegning: Jesper Hjerminde.

Indre konstruktioner

Undersøgelsen i 2004 afdækkede et ca. 2,9 m langt stykke af en indvendig skillemur (K21) på tværs af østfløjen (fig. 7). Murstykket, der fremstod som en ca. 0,77-0,78 m bred kassemur med en fyld af marksten og teglbrokker lagt i kalkmørtel, var bevaret i op til tre skifter og sat i munkeskifte (fig. 20). Murværkets omhyggeligt satte stenfundament hvilede på en sandpude placeret i en op til 0,40 m dyb nedgravning. Toppen af murværket befandt sig i kote ca. 38,99 m og fundamentet i kote ca. 38,68 m. Forlængelsen af skillemuren mod øst og dens møde med østfløjens østside blev afdækket i 2010 ved undersøgelsen af felt 4 (fig. 7). Samlet set er skillemuren nu registreret over en strækning på ca. 3,8 m.

Skillemuren har opdelt østfløjen i mindst to rum, et nordligt på ca. 6,9 x 5,7 m og et sydligt på ca. 6,9 x 8,5 m indvendigt målt. Det er ikke ganske klart hvilke to rum skillemuren har adskilt, men mest sandsynlig er det sakristiet og kapitelsalen, som typisk optager to kirkenære rum i østfløjens nedre stokværk i byklostre.

Ved undersøgelsen i 2004 fremkom også dele af et indre stenfundament (K5) af marksten, som i fladen målte 0,90-0,50 m, men som utvivlsomt fortsatte uden for feltet mod vest og syd. Toppen af stenene lå i en kote mellem 38,51-38,63 m, altså lidt under koten for skillemurens stenfundament. Funktionen af er endnu uklart, men det kan sagtens indgå i et centralt placeret fundament i fornævnte sydlige rum, og det kun-

Fig. 19. Østfløjens vestmur set fra østre korsgang. Længst til højre to kvadersten og indvendigt et spor efter en niche. Foto: Jesper Hjermind 2010.

ne derfor forslagsvis være levn af en fundering til en midterpille i det foreslåede sakristi.

En sidste iagttagelse fra østfløjens indre er tre mulige stolpehuller, der var gravet ned i gravene. De blev erkendt i koter fra 38,38-38,50 m og den dybeste (K10) var 0,07 m dyb, og skal formodentlig tolkes som stilladshuller.

Kapellet

I forbindelse med Reformationen fortælles det, at viborgenserne i månederne omkring årsskiftet 1527/1528 med magt tiltvang sig adgang til Gråbrødre Klosterkirke. Gråbrødrene deltes nu i et års tid med protestanterne om at holde gudstjeneste i klosterkirken. Til sidst pressedes brødrene helt ud af deres kirke og måtte holde deres messer i et lille kapel ved korsgangen på nordsiden af klosterkirken, mens der bliver holdt evangelisk gudstjeneste på dansk i klosterkirken.²⁶

Fig. 20. Skillemuren på tværs af østfløjen i 2004-fellet Set fra vest. Foto: Jesper Hjermind 2004.

*Denne er antagelig opført som en Stræbepille til Kirken”.*²⁹ Murstykket må være et fundament til et alter i kapellet, der, som det er nævnt i kilden, lå i omgangen. Kuppet er formentlig opført på et sent tidspunkt i klostrets historie, men selvfølgelig før brødrene i slutningen af 1530 blev tvunget væk fra klosteret. Kuppet har de kun brugt som kirke i kort tid før de helt måtte forlade klosteret.

Vestfløj

Det lykkedes ikke Charles Christensen at bestemme vestfløjens udstrækning ved undersøgelsen i 1935. Han afdækkede to kortere strækninger af et nord-syd orienteret fundamentet (N), som han på baggrund af deres beskedne bredde på 0,5 m antog ikke kunne *“have baaret nogen særlig tyk mur”* (fig. 2).³⁰ Henved 3,5 m vest for de to strækninger frilagde Christensen tæt under græstørven også et større stykke hvælving, muret i en stens tykkelse, uden ribber og i krydsskifte, hvorfor han vurderede at dateringen lå efter kloster-tiden. Placeringen af fundet gør det langt fra sikkert, at det skal knyttes til vestfløjen, idet man på baggrund af undersøgelserne 2008-12 må forvente stor spredning af nedbrydningsmaterialer i de øvre lag i haveanlægget. Eksempelvis har både korsfløjen fra 1657 og tårnet fra 1761 sandsynligvis haft grathvælv.

Christensen mente, at der endnu fandtes bevaret et stykke af vestfløjens vestmur i fundamentet til bindingsværksbygningen Sct. Mogens Gade 10. Ved bygningens sydøsthjørne ses en ret kraftig, ca. 4 m lang og 0,9 m bred, stenfundering, der adskiller sig tydeligt fra resten af bygningens fundament. Ved undersøgelsen i 2010 kunne Christensens hypotese om den kraftige murstump ikke bekræftes. Tværtimod står murstumpen på et forholdsvis spinkelt fundament, der overhovedet ikke har kontakt med det teglgulv (K210) i

vestfløjen, som bl.a. blev afdækket ved denne undersøgelse (fig. 22). Det vides ikke i hvilken kontekst den yngre murstump i stedet skal tænkes ind, men den er klart yngre end den middelalderlige klosterfløj.

Fig. 22. Den vestlige kantside af teglgulv K210 set fra øst. Gulvet kantes af munkesten lagt med smalsiden opad. Der er ingen sammenhæng mellem gulvet og overlejrende fundament, som tilhører den stående bygning Sct. Mogens Gade 10. Foto: Lars Agersnap Larsen 2009.

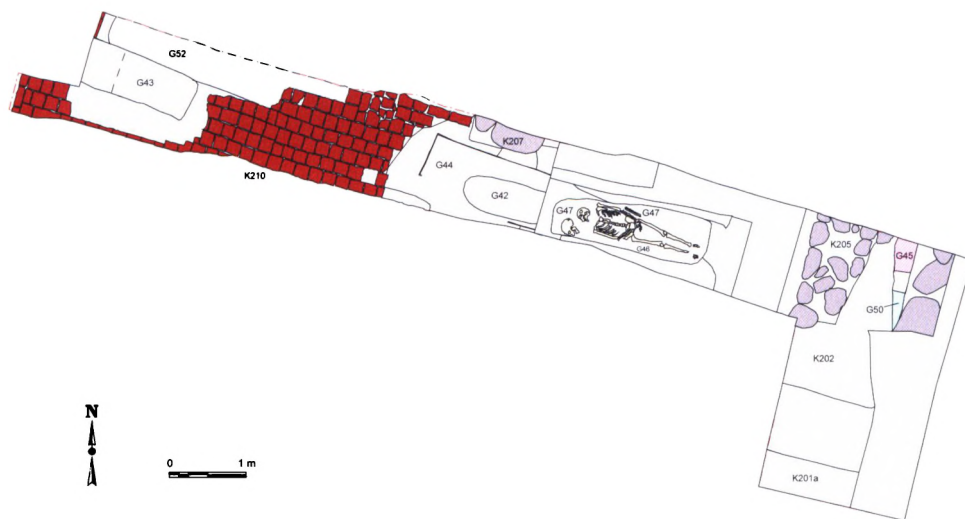

Fig. 23. Oversigt over fladen i felt 2, anlagt på tværs af vestfløjen i 2009. Der blev afdækket rester af stenfundament K207 til fløjens østmur, teglgulv K210 i hele fløjens bredde samt stenfundament K205 til den vestre korsgangs arkademur. Sidstnævnte blev fundet i direkte forlængelse af de fundamentspor, som Charles Christensen registrerede i 1935. Mod øst fandtes rester af et nord-syd orienteret stenfundament K211, som tilskrives kirkens korsfløj 1657-1830. Plyndringsgrøften til denne skærer konteksten K201a, der tolkes som spor efter søndre korsgangs arkademur. Tegning: Jesper Hjermind.

Undersøgelserne i 2010 af felt 2 påviste, at fundamentet til vestfløjen var helt fjernet i den vestre side, mens det østre fremstod plyndret. To kampesten (K207) er tolket til at være rester af fundamentet til østsiden af vestfløjen, som i sydsiden af feltet er gennemskåret af to efterreformatoriske begravelser (G42, G44) (fig. 23). Delvis under kampestenene og skåret af begravelsen blev registreret levn af en ganske smal grøft (K209), der kan være bunden af nedgravningen til fundamentsgrøften.

Umiddelbart vest for østfundamentet blev afdækket et teglstensgulv (K210), der havde en tydelig afslutning mod vest, som må have stødt op til vestfløjens sløjfede vestmur (fig. 24). Gulvet var hovedsagelig lagt af kvadratiske rødbrændte teglfliser med målene 18x18 cm. De kvadratiske fliser har været nedlagt lidt uregelmæssigt forskudt for hinanden i tætliggende parallelle baner, og gulvet afsluttedes mod vest af en række mun-

kesten lagt med smalsiden opad. I den nordøstlige del bestod dele af gulvet af brudstykker af munkesten, hvilket kan tolkes som en mulig reparation af et nedslidt gulv, måske foran en døråbning. Gulvet skråner noget, idet topkoten i vestenden er ca. 39,80 m, mens den i østenden er ca. 39,68 m. Flere efterreformatoriske begravelser anlagt efter fløjens nedrivning har gennembrudt og ødelagt gulvet (fig. 23 og 24).

I den vestlige del af feltet var der en nedgravning, der gik ned på det bevarede teglgulv, men ikke gennem det. Det er uvist om det ikke er sporene efter Charles Christensen undersøgelse i 1935, idet han i sin redegørelse skriver: "Af selve [vest] Fløjen traf vi Sten fra et Gulv i Syd nede ved Kirken/eller Hækken".³¹ På Charles Christensen sammentegning i Lorenzens artikel findes dog ingen gulvsignatur i området ved felt 2. Den findes i stedet ca. 5 m mod syd, så muligvis har han været i kontakt med gulvet flere steder?

Udstrækningen af teglstengulvet på tværs af fløjen meddeler meget præcist, at denne har haft en indvendig bredde på 5,9-6,1 m. Bredden modsvarer dermed ganske godt den indbyrdes afstand mellem to stumper murværk eller stræbepiller på klosterkirkens nordside i den vestlige ende, som er vist på

Fig. 24. Teglgulvet K210 i vestfløjen i felt 2. Set fra øst. Foto: Lars Ager-snap Larsen 2009.

Abildschous grundplan af kirken fra 1760 (se Viborg Gråbrødre Kirke i middelalderen fig. 1). Det er derfor nærliggende, at de kan være levn fra den nedrevne vestfløj.

Mens vi på baggrund af 2010 undersøgelsen med nogen sikkerhed kan fastslå vestfløjens bredde, kender vi ikke længden på fløjen. Der er dog to mulige forslag til bygningens længde, og det behøver jo ikke at være en enkeltstående bygning, den kan have bestået af flere af hinanden uafhængige huse. Hvis midterfløjen (E2) har været gennemgående, og dennes gavl således har flugtet med vestfløjens vestside, har vestfløjen haft en udvendig længde på ca. 20,8-21,3 m. Og hvis vestfløjen har været en lang bygning, hvis nordgavl har flugtet med nordsiden af midterfløjen (E2), har den haft en længde på ca. 28,6-29,1 m (udvendigt målt).

4. Korsgangene

Det lykkedes ikke for Charles Christensen at påvise spor af korsgangene, men dette ændrede sig med undersøgelserne i 2008-12, som kunne påvise en nordre, østre og vestre korsgang samt forsigtigt indikere tilstedeværelsen af en søndre korsgang.

Nordre korsgang

Undersøgelsen af felt 1 i perioden 2008-09 afdækkede ganske velbevarede spor af midterfløjens korsgang. Af det ca. 1,2 m brede korsgangsfundament (K9) var bevaret store tætliggende kantsten langs ydersiden mod syd og en forholdsvis tæt pakning i ét lag af mindre marksten (fig. 25), som var dækket af en ca. 10-15 cm tyk sandpude med en topkote i 38,7 m (fig. 26). Stenene var placeret direkte på undergrund i den fladbundede nedgravning til fundamentet med bundkote i 38,45.

Fig. 25. Fundament K9 til nordre korsgangs arkademur i felt 1. Under sandpuden (se fig. 26) fremkom dels en række øst-vest orienterede store tætliggende kantsten langs fundamentets sydside, dels en pakning i ét lag af især mindre natursten med en diameter på mindre end 10-15 cm og enkelte fragmenter af munkesten, og dels en pakning mellem K9b af heterogent brunbeige, let leret sand med lidt teglnister. Yderst til venstre ses rester af korsfløjens nordre stenfundament K14. Foto: Lars Agersnap Larsen 2009.

Fig. 26. Lag af homogen lyst gult fint sand henover det nederste stenlag (se fig. 25) i fundamentet til nordre korsgangs arkademur. Foto: Lars Agersnap Larsen 2009.

Flere stenspor i korsgangsbegravelserne langs inder siden af fundamentet viser, at der også oprindeligt har været store tætliggende kantsten langs inder siden af fundamentet, som gradvist må være fjernet i forbindelse med gravlæggelserne. Tilbøjeligheden til at gravlægge helt ind til murforløbet kunne også iagttages ved korsgangens nordside, hvor flere begravelser skar ind i sydsiden af midterfløjens sandfundament. Gulvbelægningen var ikke bevaret, da denne var fjernet af flere efterreformatoriske begravelser. Men der blev fundet fragmenter af en teglflise, som sandsynligvis er rester af belægningen i korsgangen.

På baggrund af disse begravelser kan bredden af korsgangen bestemmes til ca. 2,05 m, mens gulvkotten har ligget højre end topkoten for den bevarede gravfyld i korsgangsbegravelserne, dvs. som minimum har den ligget i 39,03 m (fig. 15a og 16). Det er ca. 20-30 cm over førnævnte gulvlag i den tilhørende midterfløj. Begravelsesintensiteten i korsgangen har med 9 registrerede begravelser i det ca. 1,3 m brede felt 1 været ganske stor.

I forlængelse af nordre korsgang har gråbrødrene haft et gennemgangsrum mellem midterfløjen og østfløjen til arealerne øst for klosteret. Det har indgået i beskrivelsen i Christian 3.s brev af 28. oktober 1541, hvor han skænker klosteret til hospitalsvirksomhed: “[...] och saa neder at thend nørrevey i den søndre stenhus indtil thend liden teglgaard”.³² Som førnævnt afdækkede Charles Christensen det, der må være nordgavlen til østfløjen (B) ved punkterne G og K. Nord for gavlen var der spor efter “et gulv af Fliser med et Rulskifte som trin 5 cm over Fliserne. De faa bevarede Rulskifter viste nogen Slid paa Kanten” (fig. 2).³³ Gennemgangen har altså været belagt med teglfliser, hvilket vel også var tilfældet i nordre korsgang. Ud fra beskrivelsen studser man i dag over, at rulskifterne, som må være trap-

Fig. 27. Roden fra bøgetræet vokser i sandfundamentet K231 til den østre korsgang. I baggrunden ses grav G61 frilagt. Set fra vest. Foto: Jesper Hjerminde 2010.

petrin, hæver sig op over gulvet i gennemgangen, da terrænet i dag falder ned mod den tidligere landsretsbygning. Men hele arealet øst for klosteret blev voldsomt afgravet i forbindelse med opførelsen af Vestre Landsret i 1918-20, så med dette in mente virker det ikke urimeligt, at man skal bevæge sig lidt opad, for at komme ud på den oprindelige bakkeknode, der skyder sig ned mod Nørresø.

Østre korsgang

Ved undersøgelsen af felt 3 i 2010 blev der også fundet spor efter østfløjens korsgang med flere middelalderlige begravelser. Stort set alle spor af selve østre korsgangs arkademur var fuldstændig fjernet ved anlæggelsen af korsfløjen på nordsiden af kirken i 1657. Eneste bevarede spor af fundamentet var en smal stribe af sandfundamentet i form af en ca. 1-2 cm tyk sandstribe. Det tynde lag sand gav sig til kende ved, at flere rødder voksede i det fugtige sand (fig. 27).

Fig. 28. Gult afretningssandlag for flisegulvet i østre korsgang i felt 3. En enkelt teglflise er bevaret in situ. Set fra øst. Foto: Jesper Hjerminde 2010.

Af belægningen i korsgangen blev der i det vestlige snit registreret to små "søjler" af urørte kontekster. Den ene viste et sandafretningsslag til et flisegulv med topkote i 38,82 m, og den anden viste både et afretningsslag med topkote i kote 38,83 m og en bevaret teglflise (20x20 cm) med topkote 38,90 m (fig. 28). I det øvrige undersøgte korsgangsareal var afretningsslaget blevet gennemgravet og ødelagt af mindst 8 middelalderlige begravelser i korsgangen, og slut-

teligt må flisegulvet være blevet fjernet med genbrug for øje. Iagttagelserne indikerer, at gulvet i korsgangen må have ligget en anelse højere end gulvet i selve østfløjen.

På baggrund af undersøgelsen kan det fastslås, at den østre korsgang har haft en indvendig bredde på ca. 2,2 m, og længden på korsgangen fra kirken til midterfløjen har været ca. 17 m.

Vestre korsgang

Fundamentene til vestre korsgangs arkademur er blevet påtruffet ved både Charles Christensens undersøgelser i 1935 og igen ved undersøgelsen af felt 2 i 2010. Christensen var i kontakt med fundamentet på to steder, som han angiver med et N på sin hovedplan (fig. 2), men han var dog ikke bevidst om, at det var vestfløjens korsgangsfundament, som han

Fig. 29. Til venstre fundament til vestre korsgangs arkademur, til højre rester af det stenfundament, som må tilskrives kirkens korsfløj. Set fra syd. Foto: Jesper Hjerminde 2009.

havde fundet. Han beskriver ikke fundamentets karakter udover at det kun er ca. 0,5 m bredt. En stump af samme fundament blev påtruffet i 2010, og det viste sig med et lag store marksten (K205) med topkote i ca. 39,14 m, som var lagt i brunligt sand (fig. 29). Den vestlige side var forholdsvis skarpt kantet af aflange marksten med en størrelse på 0,2 x 0,45 m, men den østlige side var noget forstyrret, hvormed bredden blot må bestemmes som værende mindst 1 m. (fig. 23). På baggrund af undersøgelsen kan det fastslås, at den indvendige bredde på vestre korsgang har været ca. 3,5-3,6 m, hvilket er næsten 1,5 m bredere end østre og nordre korsgang. Årsagen til den større bredde på vestre korsgang kendes ikke, men gangen er med den store forskel næppe samtidig med den østre og nordre. Der var ingen spor af et korsgangsgulv, der formodes fjernet og genanvendt. Der blev påvist spor efter fem middelalderlige begravelser i korsgangen.

Søndre korsgang

Der er ikke at påvist entydige spor af en søndre korsgang, men en fornyet gennemgang af udgravningsdokumentationen indikerer, at undersøgelsen i 2010 efter alt at dømme lykkedes med at afdække spor af en sådan konstruktion. Helt mod øst i felt 2 blev der foretaget kvadratisk udvidelse i sydlig retning. Spor af vestre korsgangs arkademur kunne ikke påvises i feltudvidelsen mod syd, hvilket formentlig skyldes en plyndring af fundamentet, om end der heller ikke blev registreret spor heraf. I øst-siden af udvidelsen blev der afdækket den vestlige side af plyndringsgrøften i forbindelse med sløjfnin-gen det nord-syd orienterede fundament til korsfløjens vestmur i 1830. Denne plyndring skærer vinkelret gennem et omtrent øst-vest orienteret fyldskifte

i sydenden af udvidelsen, der havde karakter af nedbrydningslag med et større indhold af kalkmørtel. Der blev gravet omrodede lag og ned på fladen af fyldskiftet, men ikke foretaget noget snit heraf. Bredden nord-syd var mindst 0,5 m, idet nordsiden fremstod lige afgrænset, mens sydsiden ikke blev påvist inden for feltet. Dette fyldskifte blev i bearbejdningen af udgravningen opfattet som spor efter det plyndrede fundament til kirkens nordmur, men det kan dog ikke være tilfældet, fordi såvel de geofysiske undersøgelser og felterne 7 og 8 fra 2012 entydigt placerer kirken en anelse længere mod syd. Fyldskiftet har en dog umiskendelig karakter af plyndret fundament, og sammen med både placering og orientering synes det oplagt at foreslå konteksten tolket som spor efter det plyndrede fundament til den søndre korsgangs arkademur. Kun kommende undersøgelser vil kunne kvalificere denne tolkning, men er den korrekt, da må den søndre korsgang have haft en indvendig bredde på ca. 2,1 m. Det passer usædvanlig godt med målene på den østre og nordre korsgang.

5. Middelalderlige begravelser i korsgangen

Gråbrødrene har benyttet korsgangene intensivt. Det blev specielt klart ved undersøgelserne af den nordre og østre korsgang.

Begravelser i nordre korsgang

I den nordre korsgang blev der ved undersøgelsen i 2008-09 udgravet 8 middelalderlige grave i form af G26, G30, G32, G33, G34, G37, G38, G39 samt yderligere en mulig grav G35. Gravene G34 og G38 er de ældste, mens G26 og G32 var de yngste begravelser. Grav G39 havde, som den eneste af begravelserne, antydningen af kistespor i form af kistevægge. Seks af

skeletterne vurderes at være mænd, mens de øvrige ikke lader sig nærmere kønsbestemme. Kun tre af begravelserne i korsgangen G26, G30 og G38 var bevareret eller blev afdækket i et omfang, så det var muligt at bestemme armstillingen. I de to grave G30 og G38 var armstilling B sikker, mens det er lidt mere usikkert med G26, men her armstillingen formodentlig også været B.

Begravelser i østre korsgang

Undersøgelsen i østre korsgang afdækkedes spor af mindst otte begravelser, men kun tre blev udgravet og hjemtaget. Det drejer sig om tre på hinanden følgende begravelser G60, G61 og G62, som er blevet gravlagt præcist oven i hinanden (fig. 30a-c). Alle tre havde antydningen af kistespor i form af kistevægge. Den ældst grav, G62, var en kvinde på 34-45 år gravlagt med armstilling A, og den mellemste grav, G61, var en teenager på 14-17 år gravlagt armstilling B, mens den yngste grav, G60, var en ung kvinde på 22-25 år gravlagt med armstilling B og C.³⁴ Nedgravningen til gravene blev erkendt i kote 38,12 m, mens bunden af den dybest beliggende grav befandt sig i kote 37,60-37,70 m; altså tre grave indenfor en halv meter vertikalt, så pladsen i korsgangen har være godt udnyttet.

Begravelser i vestre korsgang

Levn efter syv middelalderlige begravelser blev afdækket ved undersøgelsen af vestre korsgang i 2010. Sammenfattende vurderes fem af gravene som værende samtidige med klosteret, idet G46, G47, G48, G54a og G54b var placeret i korsgangen, mens G45 og G50 ligger øst for korsgangen og muligvis hører hjemme på en ældre kirkegård før klosteret. Kun ved G46 og G48 kender vi armstillingen. I G46 var armstilling B sikker, mens det er lidt mere usikkert med G48.

Fig. 30a-c. Tre på hinanden følgende begravelser G60, G61 og G62 i østre korsgang. Foto: Jesper Hjeremind 2010.

Skeletternes armstilling

Utvivlsomt skal begravelserne i dateres til klosterets funktionstid, hvor det var almindeligt forekommende at begravelser fandt sted i korsgangene. Det kunne være fristende at vurdere korsgangenes etablering på baggrund at en analyse af begravelsesarmstilling, eftersom flere arkæologiske undersøgelser af middelalderlige begravelser viser en tendens til, at anvendelsen af bestemte armstillinger grupperer sig kronologisk i perioden. Mens der er enighed om kronologien af armstillingerne (A, B, C og D), da hersker der noget forskellige opfattelser af hvornår skiftet mellem de forskellige armstillinger indtræffer, bl.a. fordi armstillingerne afløser hinanden løbende.

Det synes dog almindeligt i hovedtræk anerkendt, at armstilling A (arme ned langs med siden) var dominerende til første halvdel af 1300-tallet, at armstilling B (hænderne over bækkenet) introduceres undervejs og bliver dominerende fra ca. 1300 indtil begyndelsen af 1400-tallet, at armstilling C (armene parallelt over maven) introduceres fra midten af 1300-tallet og denne armstilling var dominerende fra slutningen af 1300-tallet indtil sidste halvdel af 1400-tallet, og at armstilling D (hænderne oppe på brystet) introduceres i 1400-tallet. Hertil kommer dog, at de forskellige klosterordner kan have haft forskellige præferencer for armstillinger, eksempelvis for armstilling B, hvilket kan give lokale variationer.³⁵

Overføres dette ukritisk til materialet Viborg Gråbrødre Kloster, da må både østfløjenes og nordfløjens korsgang være opført i løbet af 1300-årene eller begyndelsen af det følgende århundrede. En grundmuret korsgang fra 1300-tallet vil dog være usædvanlig tidlig for et franciskanerkloster. Vi bør derfor ikke overraskende stille os skeptiske overfor deres udsagnsværdi, fordi netop brugen af armstillingerne er en statistisk metode, der dårligt kan anvendes på et så begrænset datamateriale som her.

6. Sammenfatning

De arkæologiske undersøgelser i Gråbrødre Kloster 2004, 2008-12 og 2019 har givet ny viden om det centrale klostrets planløsning og stedets ældste historie. For nærværende afdelinger der sig tre faser. En tidlig fase, der ligger før klosteret grundlægges i 1235 og to faser, der tilhører klostertiden.

Fase 1: Ældre aktiviteter

Fasen repræsenterer forskellige aktiviteter i form af gruber og nedgravninger samt terrænhævning af skråningen ud mod den markante erosionskløft mod nord i løbet af ældre middelalder. Endvidere må der have stået en forholdsvis fornem træbygning med lerpudsning i området, som brænder ned. På områdets højst beliggende sted rejstes i romansk tid en kirke. Til kirken har været en tilhørende kirkegård, der ikke skønnes at have dækket hele det areal, hvorpå det centrale kloster senere bredte sig.

Fase 2: Gråbrødrene etablerer sig i Viborg 1235

Henved 15 m nord for kirken rejstes et nord-sydorienteret stenhus med kælder. Bredden indvendigt målt kan have været ca. 5 m, mens vi ikke kender længden på huset. Nederste etage befandt sig noget under den

oprindelige overflade og var altså en høj kælder med vinduer. Om komplekset har bestået af ét stort hus eller to eller flere sammenbyggede huse, vides endnu ikke med sikkerhed. Vest for stenhuset har der stået en bygning med afretningslag, gulvlag og afløbskanal, muligvis spor af et stegers, som formodentlig kan dateres til højmiddelalderen.

Formentlig er der tale om Gråbrødre Klosters ældste grundmurede bygninger, som antageligt har bestået af en øst- og nordfløj. Om de også har opført bygninger i bindingsværk vides ikke; men formentlig har der været en klosterbygning med en fast forbindelse op mod kirken. Tilsvarende klosteranlæg med en øst- og nordfløj kendes eksempelvis fra Svendborg, Aarhus, Kalundborg og Horsens (i Horsens dog en øst- og en sydfløj). Den sidste fløj er gerne fritliggende. De vigtigste rum var kapitelsal og sovesal (*dormitorium*) i østfløjen og spisesal (*refektorium*) i nordfløjen.³⁶

Fase 3: Ebersteinernes donation 1289 og senmiddelalderen

Fra omtalen i Peder Olsens manuskript om Gråbrødre Klosters grundlæggelse erfarer vi, at greve Albert og Ludvig Albertsen skænkede midler til Gråbrødre Kloster i Viborg. Tidspunktet for donationen kendes ikke men må være sket på et tidspunkt efter grevens død i 1289 og før den første af donatorernes død i 1328.³⁷ Teksten fandtes på deres fælles gravsten i Gråbrødre Klosterkirke: "*Domum fratrum Vibergis construie fecit fundamentis domina Mariana comitissa, et filij eius dominus Albertus, comes de Euersteen, et dominus Ludouicus Euersteen marskalcus*" [Brøderernes Kloster i Viborg er bygget fra grunden af fru grevinde Mariane og hendes sønner hr. grev Albert af Eberstien og hr. marskal Ludvig af Eberstein].³⁸

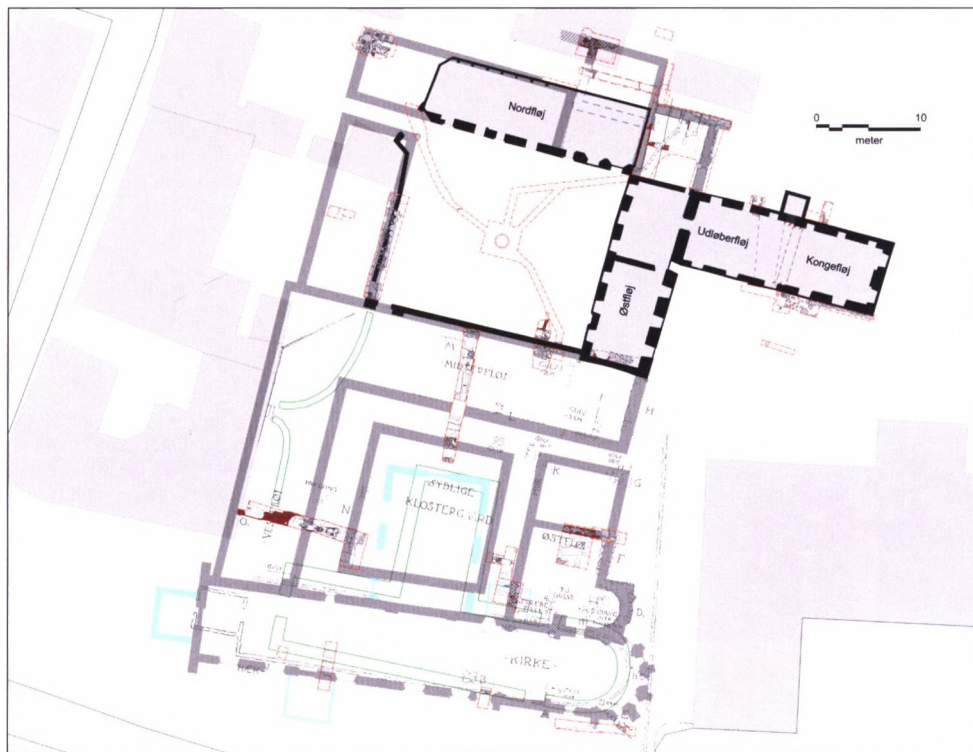

Fig. 31. Sammenstilling af Charles Christensens undersøgelser 1935 og Viborg Museums undersøgelser 1976-2019 samt forslag til rekonstruktion af det fuldt udbyggede centrale Gråbrødre Kloster ved middelalderens slutning. Den nuværende bøgehæk til markering af kirken er markeret med grøn streg, mens korsfløjen fra 1657 og tårnet fra 1761 er markeret med lyseblå farve.

I hvilket omfang Ebersteinernes donation førte til byggeri på klostret kan ikke afgøres grundet manglende dateringer af de forskellige klosterbygninger. Klosterkirken blev udvidet mod vest i to omgange, og den første af disse kunne muligvis tilhøre 1300-tallet. I det mindste tyder højgotiske formsten på byggeri på kirken på dette tidspunkt (se artiklen *Viborg Gråbrødre Kirke i middelalderen* andet steds i denne bog). Den vestligste del af kirken er tidligst fra tiden o. 1500.

Ligeledes kan man afgøre, at nybygningen af den yngre midterfløj og sammenbygningen med den bevarede østfløj også først kan være sket o. 1500.

Ved middelalderens slutning var der omkring den ret lille ca. 10 x 12 m store fratergård placeret tre klosterfløje med tilhørende korsgang (fig. 31, 32). Hvor når de forskellige grundmurede fløje og tilbyggede korsgange rejstes vides ikke med sikkerhed, men sammenlignet med andre franciskanerklostre har der været tale om mange små byggeprojekter.³⁹

De arkæologiske undersøgelser kastede ikke lys over de forskellige fløjers disponering og brug. Med udgangspunkt i det generelle billede må vi forvente at finde sakristi og kapitelsal i østfløjens nederste stovværk, og i Viborg i tilgift et gennemgangsrum

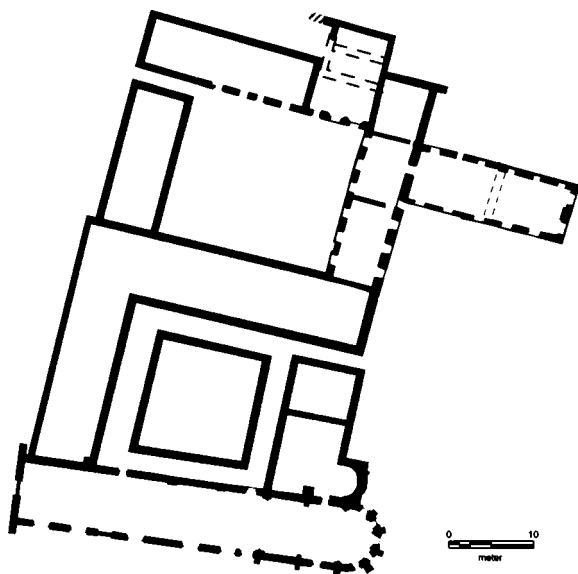

Fig. 32. Rekonstruktion af det fuldt udbyggede centrale Gråbrødre Kloster ved middelalderens slutning. Sløjfede bygningslevn er markeret med gråt, mens senmiddelalderlige bygningslevn er markeret med grønt og den efter-middelalderlige forlængelse af udløberfløjen er markeret med blå.

ud mod øst samt det vigtigste rum, nemlig sovesalen (dormitoriet) i øverste stokværk. I midterfløjen spisesal (refektorium) og evt. køkkenregioner. Disse sidste kunne vel også ligge i vestfløjen.

Noter

1. Kun ved de fleste byklostre, hvor det kan afgøres, var kirken placeret mod syd (29 eksempler), Kristensen 2013 s. 112-113.
2. Muremester Peder Jensen Abildschous opstalt og plantegning fra 1760.
3. Kun en tredjedel af haveanlægget findes bevaret til i dag. Den østligste del blev sløjfet ved opførelsen af Menighedshuset Hans Tausen i 1893, som måtte vige for opførelsen af den nu tidligere Vestre Landsretsbygning i 1918-20.
4. Lorenzen 1935, s. 3 og 4.

5. Lorenzen 1935, s. 1-44, Charles Christensens håndskrevne beretning på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografisk Arkiv dateret 1935.
6. Viborg Museum j.nr.: VSM G622. Undersøgelsen er også behandlet i Hjermind 2005, s. 19-24.
7. De arkæologiske undersøgelser er generøst støttet af følgende: A. P. Møllers og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, Bach Gruppen A/S, Beckett-Fonden, Jubilæumsfonden – Kolding, Augustinus Fonden samt Boghandler Børge Nielsen.
8. Viborg Museum j.nr.: VSM 09543 Viborg Gråbrødre kloster. Beretning for arkæologiske undersøgelser i Hans Tausens Minde og Viborg Gråbrødre kloster 2008-2012 ved Jesper Hjermind og Lars Agersnap Larsen fra 2013. Undersøgelserne af felt 1 og 5b er primært gennemført af Lars Agersnap Larsen, mens undersøgelserne af felt 2-5a, 6-9 primært er gennemført af Jesper Hjermind.
9. Planerne om en nybygning på midterfløjens sted skulle igangsættes, såfremt de nødvendige tilladelser og økonomi kunne tilvejebringes. Anlægsprojektet er ikke realiseret i 2018.
10. Viborg Museum j.nr.: VSM 10664 Hans Tausens Minde. Beretning for arkæologiske undersøgelser 2019 ved Lars Agersnap Larsen og Jesper Hjermind.
11. Den meget markante erosionskløft blev delvist undersøgt ved en prøvegravning i 2005 på parkeringspladen til VUC på hjørnet af Gråbrødre Kirke Stræde og Sct. Nicolaj Gade. Viborg Museum j.nr.: VSM E834.
12. Alle koter er opgivet i DVR90 (Dansk Vertikal Reference 1990).
13. Antropologiske undersøgelser er dels udført af Pia Bennike og Lise Harvig, Antropologisk Laboratorium, København i 2004, dels af Vicki Rytøft Lillegaard Kristensen og Dorthe Dangvard Pedersen, ADBOU, Retsmedicinsk Institut, SDU i 2018. Rapporter på Viborg Museum.
14. Der synes ikke at være spor efter "gamle" begravelser i Felt 1, men her er vi også i et område med bebyggelse og sandsynligvis uden for kirkegårdens område.
15. Christensen 1935 s. 8; Lorenzen 1935 s. 8.
16. På planen gengiver han sydturen med en anden skravering end østmuren, og på opstalten markerer han et slip i sammenstødet mellem de to mure. Det kan være for at fortælle, at de ikke er i forbandt, og dermed ikke er samme murværk.
17. Christensen 1935 s. 8.
18. Christensen 1935 s. 8.
19. Christensen 1935 s. 1; Viborg Museum j.nr.: VSM D370.
20. Christensen 1935; Lorenzen 1935 s. 8.

21. Muligvis har Charles Christensen haft berøring med en sydlig fortsættelse af bygningen. Således findes på hans oversigtsplan (fig. 2) markeret et nord-syd orienteret fundament lige nord-vest for østfløjens nordvesthjørne (K). Christensen skriver ikke herom i sin beretning, og vi kender ikke karakteren og dybden af denne kontekst. Men kunne det være levn fra en oprindelig vestmur til stenhuset med kælder?
22. Munk s. 104.
23. Christensen 1935 s. 2.
24. Er kvaderstenene blevet til overs, da brødrene nedriver kor og vestgavl i den "gamle" kirke?
25. Samme iagttagelse med skifter af kvadersten gjorde Charles Christensen i 1935 i sit 3,5 m dybe felt umiddelbart syd for den eksisterende sydgavl til østfløjen. Her var der endda to skifter kvadersten ovenpå hinanden, Christensens 1935 s. 8.
26. Ingesman 1998 s. 200ff.
27. Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark, s. 30-31.
28. Christensen 1935 s. 3.
29. Christensen 1935 s. 3.
30. Christensen 1935 s. 5.
31. Christensen 1935 s. 5.
32. DaKancReg s. 203-204.
33. Christensen 1935 s. 2.
34. Antropologiske undersøgelser er udført af Vicki Rytoft Lillegaard Kristensen og Dorthe Dangvard Pedersen, ADBOU, Retsmedicinsk Institut, SDU i 2018.
35. Kieffer-Olsen 1993.
36. Larsen 2018, s. 88-98.
37. Mariane dør tidligst 1333, Albert tidligst i 1330 og Ludvig i 1328.
38. Vellev 1993 s. 60.
39. Krongaard Kristensen 2013 s. 96-98; Larsen 2018, s. 61-146.

Litteratur

- Christensen, Charles: *Undersøgelserne ved Graabrødrekloster. Viborg. Juni – Juli. 1935* (Håndskrevet beretning på Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet).
- DaKancReg: *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. Udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. København 1881-1882.
- Hjermind, Jesper: Et kig til Gråbrødre klosterets ældste historie, *Viborg Bogen* 2005, s. 19-24.
- Hjermind, Jesper & Lars Agersnap Larsen: *Beretning for arkæologiske undersøgelser i Hans Tausens Minde og Viborg Gråbrødrekloster 2008-2012*. Viborg 2013.
- Ingesman, Per: På vej mod reformationen. *Viborgs historie 1. Oldtid til 1727* (red. Henning Ringgaard Lauridsen & Lars Munkøe), Viborg 1998, s. 179-220.
- Kieffer-Olsen, Jacob: Middelalderens gravskik i Danmark – en arkæologisk forskningsstatus, *hikuin* 17, 1990, s. 85-112.
- Krongaard Kristensen, Hans: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Højbjerg 2013.
- Kunstdenkmåler: *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Der Stadt Schleswig. Dritter Band. Kirchen, Klöster und Hospitäler*. Bearbeitet von Deert Lafrenz mit Beiträgen von Veronika Darius, Dietrich Ellger und Christian Radtke. München/Berlin 1985.
- Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark* (oversat af Henning Heilesen), København 1967.
- Larsen, Morten: *Danmarks middelalderlige tiggerklostre. Franciskanernes og dominikanernes bygningskultur*. Højbjerg 2018.
- Lorenzen, Vilh.: Graabrødre Klosters og Kirkes Bygningshistorie, *Fra Viborg Amt* 1935, s. 1-43.
- Munk, N.P.: Viborg Graabrødre Klosters og Kirkes Historie. Upubliceret manuskript.
- Vellev, Jens: Viborg Gråbrødreklosters første år og Peder Olsens to notater, *hikuin* 20, 1993, s. 53-64.